

ЕКОНОМІЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

К.е.н., доц. Овсієнко О.В., к.е.н., доц. Чуприна О.О.
НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Загальна ідея соціальної держави, що зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів, для окремої особистості, яка самовизначається, завдяки своїй владі та має сприяти економічному і суспільному прогресу усіх громадян, без сумніву, є надзвичайно привабливою. Зважаючи на успіхи її практичного втілення в розвинених країнах – забезпечення гарантій гідного існування для кожної людини, створення необхідних умов людського розвитку, високий рівень життя, менший рівень соціальної напруги, – вона стає орієнтиром, еталоном соціально-економічного розвитку для багатьох країн світу.

Водночас соціальна держава – далеко не ідеальний суспільний устрій, а сама теоретична концепція її розбудови не позбавлена низки економічних протиріч. Головним з них, на нашу думку, можна вважати *протиріччя між метою соціальної держави (підтримка абсолютної рівності у правах, сприяння економічному і суспільному прогресу всіх громадян) та методами її реалізації*. Від самого початку соціальна держава виникає як консервативний проект, спрямований на збереження існуючого соціально-економічного порядку – ринкової системи, невід'ємними складовими якої є економічна свобода та зумовлена нею соціальна нерівність. Тому проголошення рівності домінуючим принципом організації суспільства зумовлює низку проблем:

- *співвідношення свободи та рівності та можливість їх одночасного досягнення*. Усе розмаїття існуючих точок зору з цього приводу зосереджене навколо двох полярних підходів. З одного боку, теоретики лібералізму вважають, що свобода та рівність можуть співіснувати, зумовлюючи одна одну. За таких умов розширення особистої рівності та рівності можливостей збільшує свободу, а відсутність економічної свободи, навпаки, посилює нерівність [1, с. 84]. З другого боку, відмічається суперечливий характер взаємодії свободи та рівності, що призводить до їх взаємовиключення. Так, Р. Дворкін слушно зазначив, що «іноді забезпечити рівність можливо тільки ціною обмеження свободи, а наслідки свободи інколи

виявляються згубними для рівності» [2].

Дійсно, орієнтація на ліберальний варіант держави, що спирається на принципи індивідуальної свободи та рівності можливостей, спричинила розвиток протистояння між найманою працею та капіталом, а також глибоку соціальну нерівність. Держава змушена була обмежити економічні інтереси тих членів суспільства, що володіють більшою економічною владою, втручаючись у процеси розподілу та перерозподілу виготовленого продукту. З часом, по мірі зростання вимог до робочої сили, зумовлених науково-технічною революцією, втручання держави дедалі більше активізується. З'являється необхідність забезпечити рівні права у доступі до навчання, охорони здоров'я, соціального захисту та у розвитку територій.

Економічні методи, спрямовані на реалізацію цих завдань, – прогресивні системи оподаткування, податкове стимулювання соціальної відповідальності бізнесу, визначення пріоритетів у фінансуванні соціальних програм – передбачають державний примус та діють таким чином, що обмежують права одних соціальних груп на користь інших. Отже рівність у правах як генеральна мета соціальної держави самозаперечується способами її досягнення – примусовим, свідомим обмеженням з боку держави прав одних на користь інших.

- *зміст поняття «рівність»*. У соціальній державі принцип рівності скоріше означає правову рівність громадян перед законом, забезпечення економічної свободи людини та можливості вільно обирати вид діяльності, захист від різних форм дискримінації, добробут усіх громадян шляхом гарантування певних соціальних стандартів життя. Таким чином концепції соціальної держави відповідає *принцип рівності умов*: для усіх громадян незалежно від походження, віросповідання, соціального статусу держава вирівнює умови у досягненні мети. Методами реалізації цього принципу стають забезпечення рівного доступу до освіти, медичного забезпечення, соціального страхування, єдність культурних і освітніх стандартів, а також зобов'язання з боку держави компенсувати окремим категоріям громадян наслідки їх несприятливого становища (підтримка сиріт, інвалідів, учасників бойових дій, матерів-одиначок та інших груп населення).

Проте перетворення принципу рівності умов у досягненні мети на базовий принцип рівності у соціальній державі є далеко не

беззаперечним. Як правило, суспільне виправдання і підтримку цей принцип знаходить у випадках вирівнювання матеріальних умов, підтримки гідного рівня життя для всіх. Наприклад, народжені у бідних родинах теж повинні мати право на гарну освіту, а безробітні з об'єктивних причин – на фінансову допомогу. Але у випадках немайнової нерівності використання принципу рівності умов є набагато складнішим. Його реалізація майже завжди передбачає економічну дискримінацією окремих категорій населення. Наприклад, надання податкових пільг підприємствам при прийомі на роботу молодих фахівців дискримінує їх конкурентів на ринку праці. Реалізуючи принцип рівності умов, держава змушена свідомо і послідовно вдаватися до порушення рівності, що зайвий раз підкреслює наявність протиріччя між метою соціальної держави і методами її досягнення.

- *способи забезпечення рівності.* Реалізація принципу рівності умов потребує не тільки правового закріплення, а й надання державі певних економічних повноважень щодо участі у процесах розподілу та перерозподілу створеного продукту. Без цих повноважень матеріальне та моральне підтягування нижчих класів через широкі соціальні реформи є неможливим. Історично у розвитку соціальної держави змінилося декілька концепцій перерозподілу, кожна з яких ґрунтувалася на різних уявленнях про соціальну справедливість.

У моделі соціальної держави О. фон Бісмарка розподіл здійснювався на принципах солідарності та комутативної справедливості. Комутативна справедливість передбачає розподіл «за заслугами» та є ідеалом справедливої винагороди, коли кожний отримує відповідно власному внеску. У державі загального добробуту втілено інший принцип розподілу – розподільчу або компенсаторну справедливість. У теорії розподільчої справедливості (Дж. Ролз) компенсація нерівності має забезпечити більшу порівняно зі зрівняльним розподілом вигоду найменш процвітаючим. Тобто блага перерозподіляються між багатими і бідними таким чином, щоб максимізувати корисність останніх. Рівність за таких умов сприймається не як однаковість кінцевих результатів або надання рівної кінцевої частки, а як справедливий розподіл.

Важливою відмінністю розподілу на основі комутативної та компенсаторної справедливості є те, що перший може здійснюватися і

в умовах самоорганізації суспільства, на контрактній основі без участі держави (наприклад, страхові угоди, недержавні пенсійні фонди). Тоді як розподіл, що має на меті компенсаторну справедливість, є неможливим без примусу влади. Іншою відмінністю є те, що орієнтація на комутативну справедливість у розподілі при формальній рівності прав може посилити майнову нерівність. А розподільча справедливість неодмінно обмежує чийсь права, що знов повертає нас до протиріччя між метою соціальної держави та методами її досягнення.

Розвиток цього протиріччя зумовлює численні економічні труднощі у реалізації ідеї соціальної держави, до яких зазвичай відносять: «пастку бідності» (підвищення доходів бідних домогосподарств призводить або до втрати пільг, наданих державою, або до підвищення оподаткування, яке «з'їдає» підвищення доходу); розповсюдження утриманства, втрату трудової мотивації, пов'язану з гарантованим забезпеченням певного рівня доходів і життя; втрату гнучкості ринком праці через встановлення мінімальної заробітної плати; витіснення приватних інституціональних схем соціального страхування; витіснення недержавних суб'єктів з ринку. З позицій критиків соціальної держави, розширення соціальної активності держави призводить до заперечення економічної та політичної свободи – головної умови стійкого розвитку. Соціальні досягнення, підриваючи власну матеріальну основу, набувають нестійкого та тимчасового характеру.

Ще одним протиріччям соціальної держави, тісно пов'язаним з попереднім, є *протиріччя між формально надкласовою сутністю соціальної держави та фактично класовою формою втілення влади*. За своєю сутністю соціальна держава не є ані безкласовою, ані класово антагоністичною. По-перше, її діяльність не спрямована на примусове забезпечення рівності, зрівняльний розподіл, ліквідацію приватної власності. По-друге, вона зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для різних суспільних класів. Проте якраз підтримка рівності прав зумовлює необхідність користуватися владою на користь одних груп за рахунок інших.

Неоптимальний вплив держави на сукупний добробут набуває підтвердження у теорії суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Ф. Хайек, Г. Таллок), згідно з якою люди використовують урядові заклади в особистих економічних інтересах, тим самим підриваючи

спроможність держави втілювати ідею загальної рівності та максимізації суспільного добробуту. Традиційними прикладами цього у теорії суспільного вибору є: лобіювання, коли концентрований бізнес-інтерес перемагає розрізнені інтереси суспільства; лоуроллінг, під час якого загальнонаціональні інтереси приносяться у жертву регіональним, галузевим, а процес прийняття рішень перетворюється на обмін привілеями; отримання економічної ренти за допомогою політичного процесу.

Економічними наслідками неоптимального впливу держави на сукупний добробут стає постійне збільшення державних потреб (закон А. Вагнера) та «вторинна злочинність», породжена державою (наслідок обмежувального регулювання і пов'язаних з цим повноважень державної бюрократії). Як справедливо зазначив Д. Лал, «держава має хижачку природу – навіть держава демократична, де у ролі хижаків виступають «медіанний» виборець та групи інтересів, – та опікується не стільки максимальним підвищенням сукупних доходів, скільки максимальним збільшенням обсягів соціального забезпечення» [3, с. 83]. З точки зору неомарксистів, соціальна держава виступає як інструмент класового контролю над економічним і соціальним життям нації заради збільшення приватного прибутку та забезпечення інтересів корпорацій. Надання матеріальних благ нужденним відбувається в обмін на визнання «морального» порядку, який викликає зuboжіння [4, с. 28].

Зі зміною способу виробництва розвиток згаданих протиріч набуває нових форм, спричиняючи постійну трансформацію не тільки функцій, а й моделі соціальної держави:

- по-перше, зміни у відносинах власності, розповсюдження її асоційованих форм, зниження порівняної значущості приватної власності, а також поява засобів виробництва, принципово невідчужуваних від працівника, значно підвищує потенціал добровільного співробітництва між людьми (ринкова кооперація, схеми взаємодопомоги). Відповідно, відбувається подолання індивідуалізму, активне відтворення коопераційних зв'язків у системі «індивід – група – суспільство», а завданням держави стає вдосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні соціальних проблем;

- по-друге, нові характеристики людського розвитку, зумовлені оновленням технологічної основи виробництва, а саме:

можливість свідомо змінювати власну природу, якість та тривалість життєвого циклу і його окремих фаз; розширення доступу до раніше існуючих в обмеженій кількості благ; звільнення від матеріальної та речової залежності, – потребують розширення свободи вибору, що виявляється сумнівним в умовах прив'язки економічних прав до громадянства. Модель відносин «держава – особистість», як і економічний спосіб її втілення – перерозподіл матеріального багатства, мають еволюціонувати у напрямі іншої моделі – «держава – громадянське суспільство – особистість» та іншого способу її реалізації – удосконалення соціальних і інституціональних обмежень;

- по-третє, в умовах поступового звільнення від матеріальної залежності змінюватиметься зміст функцій соціальної держави, пов'язаних з забезпеченням рівності прав. Можна припустити, що оскільки основне багатство нового суспільства (знання та здібності) є невідчужуваним від працівника, досягнення рівності значно ускладниться, а зусилля держави зосереджуватимуться не на перерозподілі матеріального багатства, а на забезпеченні рівності доступу до нематеріальних благ.

Література: 1. Фридмен, М. Свобода, равенство, эгалитаризм [Текст] : пер. с англ. / М. Фридмен / Философия свободы. – Вып. II. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – С. 73-106. 2. Дворкин, Р. Либерализм [Электронный ресурс] : пер. с англ. / Р. Дворкин (публикується по: Dworkin Ronald. Liberalism // Dworkin R. Matter of Principle. Harvard Univ. Press, London, 1985, Ch. 8, p. 181-204.) – Режим доступа : <http://kant.narod.ru/dworkin.htm>. 3. Лал, Д. Возвращение «невидимой руки». Актуальность классического либерализма в XXI веке [Текст] ; пер. с англ. / Д. Лал. – М. : Новое издательство, 2009. – 426 с. 4. Бурджалов, Ф. Экономическая роль социальной деятельности государства [Текст] : моногр. / Ф. Бурджалов. – М. : ИМЭМО РАН, 2009. – 251 с.